

Europe's borders in imaginaries and practices of European Neighbourhood Policy and Eastern Partnership

Abstract

This article critically analyses the reconfiguration of imaginaries of Europe's borders, which is presupposed and practiced within the European Neighbourhood Policy (ENP) and Eastern Partnership (EaP). Referring to borders studies and constructivism in European studies, this article addresses to what degree the political imaginaries of ENP and EaP's political practices are based on a specific concept of Europe and its boundaries, where Europe's border is being constructed by reproducing the deeply-seated opposition between Europe vs. non-Europe and Europe vs. Eastern Europe. It argues that it blurs the clear-cut divisions of the inside-outside, where the former is designated as being part of Europe by geography or "friend of Europe", but still in the process of becoming fully "European". The article studies how the policy instruments and ENP and EaP's concepts of "neighbourhood" and "partnership" reframe the understanding of Europe's borders and identity.

Key words: Europe's borders, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership, European Studies, European Union, partnership, neighbourhood

Streszczenie

Autor bada w niniejszym artykule wyobrażenia granic Europy zawarte w praktykach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Partnerstwa Wschodniego. W nawiązaniu do badań nad granicami oraz zastosowaniem konstruktywizmu w studiach europejskich, autor przekonuje, że owe wyobrażenia i praktyki ujawniają niejednoznaczne rozumienie wyobrażonej przestrzeni Europy i jej granicy między Europą a „nie-Europą” oraz Europą a Europą Wschodnią, bez określenia całkowitego wnętrza i zewnątrz. Nie-Europa oraz Europa Wschodnia są wyobrażane w praktykach i poszczególnych instrumentach polityki sąsiedztwa, jako geograficzna część kontynentu europejskiego lub jako „sąsiad Europy”, ale będącymi zarazem w procesie stawania się bardziej „europejskimi”. Artykuł pokazuje jak instrumenty polityki sąsiedztwa zmieniają rozumienie granic i tożsamości Europy.

Słowa kluczowe: granice Europy, Europejska Polityka Sąsiedztwa, Partnerstwo Wschodnie, krytyczne studia europejskie, Unia Europejska, sąsiedztwo, partnerstwo.

Jan Grzymski

Katedra Badań nad Polityką, Uczelnia Łazarskiego

Granice Europy w wyobrażeniach i praktykach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Partnerstwa Wschodniego

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel zbadanie wyobrażeń dotyczących granic Europy, które można odnaleźć w Europejskiej Polityce Sąsiedztwa (EPS) oraz, w odniesieniu do wschodniej granicy Europy, w ramach Partnerstwa Wschodniego (PW). W odróżnieniu od wielu powstałych już na ten temat badań, analiza tych dwu polityk Unii Europejskiej posłuży do szerszej refleksji dotyczącej wyobrażeń i sposobów definiowania granic oraz do ich wyznaczania wg kryteriów politycznych, kulturowych, społecznych, które można dostrzec w działaniach instytucji czy ekspertów Unii Europejskiej.

Badanie dotyczące wyobrażeń o granicach Europy, wyłaniających się z działań podejmowanych w ramach EPS i PW, ma istotne znaczenie w obecnej sytuacji geopolitycznej. Warto tylko przypomnieć, że proces ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Ukrainą stał się w listopadzie 2013 roku zarzewiem ostrego konfliktu politycznego i społecznego na Ukrainie. Zapoczątkował bowiem rewolucję na Majdanie oraz późniejszy konflikt ukraińsko-rosyjski. Także kryzys związany z napływem uchodźców do państw Unii Europejskiej jest dowodem na niestabilność jej sąsiedztwa oraz wpływa na politykę wewnętrzną w państwach członkowskich (Dahl 2016, Pachocka 2015, 2016). Wbrew oczekiwanemu „kręgowi przyjaciół” (*the ring of friends*) (Prodi 2002: s. 3), wokół Unii Europejskiej rozgorzało w ostatniej dekadzie wiele konfliktów w państwach objętych EPS. *The Economist* zauważa, że zamiast „kręgu przyjaciół” wokół Unii Europejskiej rozgorzał „krąg ognia” (Charlemagne 20.09.2014: s. 14). W tym kontekście pojawiają się uzasadnione pytania o sposób wywierania wpływu przez UE na swoje

najbliższe otoczenie oraz skuteczność przyjętego modelu sąsiedztwa i partnerstwa. Powstały „krąg ognia” stawia także pod znakiem zapytania dotychczasowy model unijnego *soft power* oparty o dyfuzję wartości oraz rozwiązań prawnych i instytucjonalnych Unii Europejskiej poza jej formalne granice w celu zapewnienia sobie bezpiecznego, stabilnego i przewidywalnego sąsiedztwa (Piskorska 2013).

Proponowana analiza, w kontekście problemu tożsamości europejskiej, skłania do zbadania tego, jakie były wyobrażenia dotyczące państw objętych EPS, które można odnaleźć w działaniach i dokumentach UE: czy postrzegano ich jako „europejskiego sąsiada” czy „sąsiada Europy”? Powstaje pytanie, do jakiego stopnia takie wyobrażenia miały bezpośredni wpływ na procesy kształtowania EPS i na to, jak ostatecznie sama UE definiuje tożsamość europejską wykluczając pewne państwa z wyobrażonej przestrzeni „Europy”. Europejska Polityka Sąsiedztwa oraz Partnerstwo Wschodnie będą stanowić studium przypadku dla tak zakreślonego badania o wyobrażeniach dotyczących granic Europy. Obie polityki zakładały, że „sąsiedztwo” powinno opierać się na „partnerstwie” bez realnej perspektywy członkostwa w UE. Hipoteza badawcza w prezentowanym artykule zakłada, że „sąsiedztwo” i „partnerstwo” były formą pośrednią między pełną inkluzją a całkowitym wykluczeniem z wyobrażonej przez UE przestrzeni Europy, co wynikało z faktu, że państwa objęte EPS były definiowane w dokumentach instytucji UE oraz w wypowiedziach polityków europejskich jako nie-Europa (państwa Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu) lub jako pół-Europa (Europa Wschodnia i Kaukaz).

Europejska Polityka Sąsiedztwa i Partnerstwo Wschodnie w studiach europejskich

Wiele z dotychczasowych prac akademickich i eksperckich w dużym stopniu przyjmowało konwencjonalne podejścia badawcze względem EPS, analizując ją pod względem instytucjonalnym i prawnym. W ciągu ponad dekady funkcjonowania EPS powstała – zarówno w Polsce oraz w Europie – ogromna liczba badań, *policy papers* i artykułów naukowych, które stawiały sobie bezpośrednio za cel stworzenie praktycznych rekomendacji, które później eksperci i urzędnicy Komisji Europejskiej mogliby wcielić w życie w ramach tej polityki (Cremona, Hillion 2006; Whitman, Wolff 2011; Korosteleva 2012a, 2012b; Ratka, Spaiser 2012; Ghazaryan 2014; Habets 2014). Jak zauważa Merje Kuus, powstał olbrzymi „przemysł komentowania i analizowania” sku-

piony na rekomendowaniu praktycznych zmian EPS (Kuus 2014: s. 112). Przeważająca większość badań, analiz i komentarzy na ten temat przywołuje różne polityczne wydarzenia, szczyty polityczne, raporty czy spotkania bez odniesienia do badań z innych dyscyplin czy innych podejść badawczych.

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel próbę wyjścia poza dotychczasowe paradygmaty badawcze stosowane w studiach nad EPS i PW poprzez przyjęcie interdyscyplinarnej perspektywy badania wyobrażeń dotyczących granic Europy, która może pozwolić w ostateczności inaczej ująć problem EPS i PW. Zaproponowane podejście metodologiczne będzie nawiązywać do dorobku grona badaczy studiów europejskich, w tym w szczególności do prac takich autorów jak: Chris Rumford (2005, 2008, 2009), William Outhwaite (2008, 2016), Gerard Delanty (1995, 2005, 2006, 2013), Merje Kuus (2014), Adrian Favell oraz Virginie Guiraudon (2011), Hartmut Behr oraz Yannis Stivachtis (2016), Jan Zielonka (2001, 2006) czy William Walters oraz Jens Henrik Haahr (2011), którzy – w nawiązaniu do szerokiego dorobku nauk społecznych ostatnich kilku dekad – do obszaru studiów europejskich zastosowali założenia socjologii historycznej, teorii polityki, krytyczną analizę dyskursu, antropologię polityki czy studia postkolonialne. Ich prace doprowadziły do znacznego rozszerzenia zakresu badań nad Europą oraz pozwoliły na wyjście poza wąsko rozumiane studia nad Unią Europejską. Te ostatnie skupiają swoją uwagę głównie na kwestiach instytucjonalnych i prawnych poszczególnych polityk unijnych. Wielu badaczy sytuujących się w ramach tak rozumianych studiów nad Unią Europejską postrzega politykę europejską przez analizę aktualnej gry interesów i koniunktury politycznej. W kontekście badań nad UE sprowadza się to często do analizy struktury europejskich instytucji, ich polityk, nowych traktatów i odszyfrowywania biurokratycznego żargonu UE. Proponowana w niniejszym artykule analiza może zatem wskazać potrzebę bardziej interdyscyplinarnego podejścia w ramach polskich badań z obszaru studiów europejskich, nauk politycznych i stosunków międzynarodowych, które zajmują się polityką sąsiedztwa UE.

W nawiązaniu do wspomnianego powyżej szerszego rozumienia studiów europejskich, podstawowym celem badawczym tego artykułu jest określenie jakie „konstrukcje Europy” wyłaniają się z wyobrażeń i działań aktorów politycznych w Unii Europejskiej albo identyfikujących się z Europą. Proponowany typ analizy nie będzie określał, w którym miejscu procesu integracji europejskiej znajduje się obecnie Unia Europejska. Ponadto, w odróżnieniu od większości badań z zakresu studiów nad Unią Europejską, w artykule nie będzie się zrównywać Europy z Unią Europejską. Jak wskazuje

Josef Borocz, takie utożsamianie Europy z UE jest związane z zastosowaniem przez Unię retorycznej figury synekdochy (*pars pro toto*)¹ (Borocz, Kovacs 2001: s. 8). Wielu badaczy studiów nad UE powieliło w swoich pracach takie utożsamienie. Tymczasem, jak podkreśla Chris Rumford, studia europejskie powinny odwoływać się do badania „konstrukcji Europy”, tj. do badania różnych znaczeń, tożsamości, przestrzennych podziałów politycznych, jakie nadają Europie różni ludzie, w różnym czasie i w różnych miejscach (Rumford 2009: s. 3). Innymi słowy – przekonuje Rumford – nie należy wyłącznie badać „architektury instytucji europejskich”, nowych traktatów Unii Europejskiej, unijnej wersji historii rozwoju integracji europejskiej, powielając jednocześnie przy tym w badaniach „nudny biurokratyczny język” instytucji UE. Przeciwnie, badacze studiów europejskich powinni zajmować się badaniem procesów przemian Europy, a nie tylko samych instytucji i prawa, które wyznaczają formalny zakres działania w ramach struktur Unii Europejskiej. Także w Polsce traktuje się podejście konstruktywistyczne w badaniach europejskich z coraz większą uwagą (Czaputowicz 2015), ale istnieje nadal stosunkowo mało badań, które odwoływałyby się do tego podejścia. Na uwagę – w kontekście niniejszego artykułu – zasługują także prace Moniki Trojanowskiej-Strzęboszewskiej (2006, 2011) dotyczące funkcji i charakteru granic zewnętrznych Unii Europejskiej.

Miękkie i twarde granice Europy. Nowe linie podziału

Zaproponowana analiza skupia się na tym, jak geograficzne i tożsamościowe wyobrażenia konstruują i wynajdują nowe kategorie granic Europy i w jaki sposób wpływają na to działania podejmowane w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Partnerstwa Wschodniego. W ten sposób badanie wyobrażeń dotyczących granic Europy pozwala nam pokazać jak urzędnicy, eksperci i politycy w Unii Europejskiej konstruują wyobrażaną przestrzeń Europy oraz „sąsiedztwa Europy”. Granice oraz tożsamość – w tak zaproponowanym podejściu badawczym – są postrzegane nie jako linia odgraniczająca jeden obszar od drugiego, ale jako nie do końca określona przestrzeń, w której stopniowo jeden obszar przechodzi w drugi i gdzie jedna tożsamość, także stopniowo, zmienia się w inną. Granica i różne formy tożsamości stają się zatem obszarem dyskursywnej negocjacji i wymiany znaczeń (Delanty 1995; Newman, Passi

¹ Figura retoryczna, w ramach której część (Unia Europejska) przypisuje sobie prawo reprezentowania całości (Europa).

1998; Christiansen et al. 2000; Berezin, Schain 2003; Delanty, Rumford 2005; Zielonka 2006; Diez 2006; Rumford 2008).

Gerard Delanty zwraca uwagę na dwuznaczność wyobrażeń i praktyk związanych z granicami Europy. Z jednej strony, jak wskazuje Delanty, istnieją *miękkie granice*, które prezentuje się jako otwarte, a przestrzeń Europy jako obszar wolności i swobody przemieszczania (Delanty 2006: s. 184). Z drugiej strony, Unia Europejska tworzy między sobą a swoimi sąsiadami *twarde granice*, które mają stać się fizycznym murem oddzielającym Europę od jej „sąsiadów”. Delanty słusznie argumentuje, że granice Europy naprzemiennie są przedstawiane jako *miękkie* i *twarde*. Nie ma zatem wyraźnego rozgraniczenia na wewnątrz i zewnątrz, a jednocześnie Unia Europejska opiera swoje formalne granice na koncepcji „twierdzy Schengen” z restrykcyjnym systemem wizowym, kontrolami granicznymi i polityką azylową dla „partnerów” i sąsiadów.

Tymczasem polityka sąsiedztwa zapowiadała „unikanie nowych linii podziału” (Komisja Europejska 2003: s. 4) po rozszerzeniu Unii Europejskiej w 2004 roku. Istnieje zatem sprzeczność w logice EPS, która z założenia miała być – według UE – szansą dla „partnerów” i „sąsiadów” na większą inkluzję. W praktyce *twarde granice* stworzyły nowe i podtrzymywały stare linie podziałów w geograficznej i politycznej przestrzeni Europy. *Twarde granice* – będące immanentną częścią szerszych założeń działań zewnętrznych UE – tworzą model oparty o to, co Ruben Zaiotti nazwał „syndromem strzeżonego osiedla” (*Gated Community Syndrome*) (Zaiotti 2007: s. 153). Niesie on za sobą daleko idące konsekwencje dla wyobrażania sobie przez UE samych „sąsiadów” i „partnerów” oraz do czego ma służyć granica między Europą a nie-Europą. Są oni bowiem traktowani z pewną podejrzliwością, jako mogący stanowić potencjalne zagrożenie dla UE. Z drugiej strony, polityka sąsiedztwa miała na celu utrzymanie przyjaznych relacji z nimi, nie tylko z poczucia grzeczności sąsiedzkiej, ale poprzez uznanie przez UE, że owi „sąsiedzi” i „partnerzy” mogą pomóc w zwalczaniu i zapobieganiu „zagrożeń” jakie mogą przyjść z owego „sąsiedztwa”. (Zaiotti, 2007: s. 144). Kryzys uchodźczy pokazuje jednak, że takie założenie EPS zupełnie się nie sprawdziło. „Sąsiedzi” i „partnerzy” Unii Europejskiej postanowili fizycznie przemieścić się do niej, napotykając przy tym na *twarde granice* i coraz większe utrudnienia w przedostaniu się przez „bramę” Schengen.

Należy się zatem zastanowić, jak ten podział jest podtrzymywany przez działania podejmowane w ramach EPS. Jego podstawowe założenie eksportu wartości, dobrych praktyk rządzenia oraz unijnego prawodawstwa poza formalne granice Unii Europej-

skiej jest w niej jednocześnie połączone z działaniami systemu ochrony granic zewnętrznych Schengen – tj. z restrykcjami przemieszczania, które mogą zostać poluzowane gdy „sąsiedzi” i „partnerzy” będą skłonni akceptować owe wartości i implementować prawo oraz rozwiązania instytucjonalne UE. Merje Kuus nazywa to „władzą konceptualizacji” Unii Europejskiej (Kuus 2014: s. 114). Ma ona na myśli zdolność instytucji UE do przemienienia swojego najbliższego otoczenia w przedmiot zarządzania oraz zarazem do stworzenia w swoich wyobrażeniach i działaniach politycznych przestrzeni „sąsiedztwa”, które musi być zarządzane wyłącznie przy pomocy określonego zestawu instrumentów polityki sąsiedztwa, np. polityka warunkowości (*conditionality policy*), *Action Plans*, jednostronny sposób raportowania, *twinning*. Kluczowa jest przy tym zdolność do przekonania swoich „sąsiadów” i „partnerów”, że jest to jedyny sposób na stanie się bardziej „europejskim” bez jednoczesnego pełnego członkostwa w Unii Europejskiej. Należy oczywiście zaznaczyć, że podobne instrumenty UE stosuje i stosowała w przeszłości w ramach polityki rozszerzenia (w tym także obecnie względem państw bałkańskich).

Powyższe dwa aspekty – rozmyte *miękkie* granice bez wyraźnego odgraniczenia wewnątrz-zewnątrz oraz jednoczesne roszczenia do zarządzania terenami poza formalnymi granicami Unii Europejskiej przy utrzymaniu reżimu *twardych granic* (Schengen) – kierują nas w stronę interpretacji formy działania Unii Europejskiej w ramach EPS, jako nowej formy imperium. Jak zwraca uwagę Hartmut Behr, o imperialności danej jednostki politycznej stanowi jej zdolność i oczekiwanie do „rządzenia na odległość” (*governing from the distance*) (Behr, Stivachtis 2016: s. 35). Tymczasem koncepcja EPS zakładała eksport wartości, dobrych praktyk, prawa i instytucji Unii Europejskiej do państw objętych tą polityką – poza swoimi formalnymi granicami – bez jednoczesnej perspektywy członkostwa w Unii Europejskiej. Także znana teza Jana Zielonki o Unii Europejskiej, jako o „neośredniowiecznym imperium”, odnosi się do istnienia w niej nieoczywistych granic, bez wyraźnego odgraniczenia wewnątrz-zewnątrz (Zielonka 2006). W efekcie można dowodzić, że EPS i PW w znaczący sposób wpływają na jej postrzeganie jako nowego typu imperium.

Wyobrażenia UE o granicach Europy

Z działań podejmowanych w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa oraz w szczególności z Partnerstwa Wschodniego wyłania się specyficzne rozumienie Europy i jej

granic. W niniejszym artykule zakłada się, że opierają się one na binarnej opozycji Europy vs. nie-Europy oraz Europy vs. Europy Wschodniej. Tożsamość europejska przez wiele lat była kształtowana przez przeciwieństwo do obrazu *Innego/Obcego* Europy (Strath 2000, Brague 2012). Pozwalało to na wiele sposobów konstruować granicę między Europą a nie-Europą. Wschodnia granica oraz obraz Orientu odgrywały kluczową rolę w praktykach wykluczających różne narody i państwa z wyobrażanej przestrzeni Europy. Rodzi to skojarzenia z tym, co Edward Said nazwał „orientalizmem” (Said 2005). Logika orientalizmu zakłada stosowanie cywilizacyjnej skali, na której Wschód jest wyobrażany, jako „zawsze” pozostający w tyle za Zachodem/Europą i który bez pomocy Zachodu/Europy „zawsze” pozostanie niedorozwinięty, „nie w pełni europejski” lub „jeszcze nie” nowoczesny.

Larry Wolff zastosował tezy Saida w odniesieniu do tego, co nazwał wynalezieniem Europy Wschodniej od końca XVIII wieku (Wolff 1994). Europa Wschodnia była w nich zawsze wyobrażana na zachodzie Europy, jako przestrzeń między Europą a Orientem, która nie jest ani całkowicie europejska ani także całkowicie orientalna. Była wprawdzie postrzegana na zachodzie, jako geograficzna część Europy, ale zarazem jako będąca w trakcie stawania się „bardziej europejską”. Wschodniość przedstawia się w tych wyobrażeniach, jako swoistą cechę cywilizacyjną i są jej selektywnie przypisywane arbitralne pejoratywne znaczenia. Europa Wschodnia nigdy nie była w tym sensie pełnym *Innym/Obcym* wobec Europy Zachodniej. Była Europą, ale nie do końca Europą – jak pisał Larry Wolff (1994: s. 9). Thomas Diez zwraca także uwagę, że była ona wyobrażana jako „przeszłość Europy”, przeszłość rozdieraną przez wojny i nacjonalizmy, którą Zachód – w swoim wyobrażeniu – już pokonał (Diez 2004: s. 326). Remi Brague zauważa przy tym, że tożsamość europejska opiera się na tym, co nazywa „stopniowalnością”. „Europa jest pojęciem zmiennym. Można być europejskim bardziej lub mniej” (Brague 2012: s. 26). To wszystko wskazuje, że postrzeganie granic jako *miękkich* ma wiele wymiarów, ale bierze swój początek w bardziej ogólnych sposobach wyobrażania sobie przestrzeni Europy. W takim ujęciu, nie jest się „europejskim” tylko ze względu na położenie geograficzne. Najważniejsze staje się uznanie przez innych za byciem „europejskim”. Widać to wyraźnie także w działaniach w ramach EPS i PW.

Drugim niezwykle istotnym elementem analizy rozumienia koncepcji granic Europy jest zbadanie, do jakiego stopnia odwołują się one także do długiej tradycji myślenia o roli i znaczeniu Europy względem nie-Europy. Chodzi przede wszystkim o europej-

ski uniwersalizm i dyfuzjonizm, które stanowiły też kluczowy element dla zrozumienia kolonialnej przeszłości Europy (Blunt 2010). Uniwersalizm europejski sięga korzeniami epoki Oświecenia. Europejczycy żywili od tamtego czasu przekonanie o uniwersalności oświeceniowej formuły racjonalności, mechanizmów postępów oraz europejskiego modelu rozwoju społecznego i politycznego. Swoje osiągnięcia traktowali jako uniwersalne wzorce, których kopiowanie stanowiło – według nich – drogę do omińnięcia niepotrzebnych błędów na bezalternatywnej drodze do nowoczesności dla pozaeuropejskich narodów i kultur. Myślenie w kategoriach europejskiego dyfuzjonizmu jest silnie powiązane z przekonaniem o uniwersalności europejskiego modelu politycznego i społecznego. Jest zatem pochodną wyobrażeń Europejczyków o uniwersalności europejskich zasad i wartości. Dyfuzjonizm opiera się bowiem na przekonaniu, że to Europa wymyśliła postęp i jest jego siłą napędową w skali świata. Tymczasem nie-Europa powinna przyjmować zachodnie innowacje poprzez ich dyfuzję z centrum, czyli z Europy, jeśli chce stać się nowoczesna (*ergo* europejska). Hartmut Behr przywołuje w tym kontekście arbitralnie narzucane w erze kolonialnej przez Europę Zachodnią od XIX wieku koncepcję „standardów cywilizacji”, która to pozwalała jej na jednostronne uznawanie różnych „nie-europejskich” narodów jako mniej lub bardziej cywilizowanych (Behr 2010: s. 240).

Istota zaproponowanego w artykule problemu badawczego sprowadza się więc do pytania, czy można porównać praktyki orientalizujące ze sposobem wyobrażania sobie granic Europy z nie-Europą oraz wschodniej granicy Europy przez poszczególnych aktorów i instytucje polityczne odpowiedzialne za tworzenie polityki sąsiedztwa UE. Zwłaszcza, że w przeszłości Europa nie tyle prezentowała siebie, jako lepszą od *Innych/Obcych* Europy, ale także nadawała sobie prawo ich cywilizowania i przyniesienia im „pokoju i dobrobytu”. W tym kontekście, Olivier Kramsch słusznie zwraca uwagę, że istnieje analogia między Europejską Polityką Sąsiedztwa a wcześniejszymi historycznie okresami imperialnej ekspansji Europy (Kramsch 2011: s. 195). Kramsch twierdzi, że można mówić o podobieństwie między sposobem, w jaki kiedyś Europa wyobrażała sobie nie-Europę oraz chciała wpływać na świat poza swoimi granicami a współczesną polityką sąsiedztwa Unii Europejskiej. Rodzi to w konsekwencji szereg pytań: czy taki rodzaj wyobrażania granic Europy w oparciu na opozycji Europa vs. nie-Europa oraz Europa vs. Europa Wschodnia miał decydujący wpływ na rozumienie koncepcji „sąsiedztwa” i „partnerstwa” forsowanych przez UE? Czy i do jakiego stopnia zdeterminował wybór poszczególnych praktyk i instrumentów działania UE wobec swoich „sąsiadów” i „partnerów”?

Działania oraz instrumenty EPS i PW a granice Europy

Kilku badaczy wskazywało już na problemy i ograniczenia związane z koncepcją sąsiedztwa i partnerstwa Unii Europejskiej (Creamona, Hillion 2006; Geoffrey 2008; Piskorska 2008; Olszewski 2011; Fiszer 2012; Korosteleva 2012a, 2012b, Bialasiewicz et al. 2009; Whitman, Wolff, 2010; Celata, Coletti 2015, Cianciara 2016). Badania te koncentrowały się jednak głównie na krytyce ogólnych założeń tej polityki, ale nie analizowały implikacji, jakie niesie za sobą wybór przez Unię Europejską konkretnych działań i instrumentów do realizacji tej polityki. W niniejszym artykule zakłada się, że działania i instrumenty EPS i PW powstały dzięki, omawianym już wcześniej, początkowym wyobrażeniom dotyczącym granic Europy. Z pomocą przychodzą w tym miejscu badania Juliana Clarka oraz Aluna Jonesa (2011) i Merje Kuus (2014), które wskazują, że poszczególne instrumenty polityk Unii Europejskiej, a w tym przypadku EPS i PW, nie są wyłącznie neutralnymi i technicznymi sposobami rozwiązywania problemów „sąsiedztwa”. Jak argumentują Clark i Jones (2011), polityczne elity często nieświadomie korzystają z wyobrażeń dotyczących przestrzeni w tworzeniu konkretnych rozwiązań instytucjonalnych i politycznych. Jak argumentuje się w niniejszym artykule, działania i instrumenty EPS i PW są silnie zakorzenione w przestrzennych wyobrażeniach UE o tym, czym jest Europa, gdzie leży nie-Europa oraz w wywodzącym się z nich założeniu, że należy je oddzielić od siebie poprzez jednoczesne zastosowanie *miękkich* i *twardych* granic, które pozwolą zarządzać na odległość „sąsiedztwem” i stopniować tożsamość europejską owych „sąsiadów” i „partnerów”. Wybór i charakter poszczególnych instrumentów i działań EPS oraz PW nie były neutralne i wyrastają z wyobrażeń granic i koncepcji tożsamości „Europy”.

Analiza dokumentów Komisji Europejskiej w ramach EPS wskazuje, że zarówno język, jak i polityczne instrumenty tej polityki są tworzone przy pomocy niezwykle technicznego i pełnego żargonu języka. Na tym poziomie pojawia się pierwsza istotna asymetria w relacji między Unią Europejską a jej „sąsiadami”. Unijne instytucje, a szczególnie Komisja Europejska, odpowiadająca za prowadzenie tej polityki, przekonały swoich „sąsiadów” i „partnerów” co do oczywistości i neutralności jej wiedzy, terminologii oraz koncepcji dotyczących wzajemnej współpracy. Jak wskazuje Merje Kuus, instytucje te były w stanie przekonać innych aktorów politycznych – zarówno wewnątrz jak i zewnątrz UE – że tylko ich terminologia, koncepcje i instrumenty współpracy będą najlepiej służyły „sąsiadom” i „partnerom” (Kuus 2014: s. 114).

Większość terminologii dotyczącej tej polityki jednostronnie stworzyła Komisja Europejska, na przykład tak kluczowe hasła jak „Szersza Europa” (*Wider Europe*) czy „krąg przyjaciół” (*the ring of friends*). Merje Kuus podkreśla, że w procesie realizacji polityk unijnych niezwykle istotne jest „kto ją pisze w Komisji Europejskiej” i jak bardzo technicznym językiem są one napisane. Komisja Europejska staje się – także w relacjach ze swoimi „sąsiadami” i „partnerami” – ośrodkiem interpretacji ich działań i tworzenia terminologii opisującej ich rzeczywistość polityczną. Jak zauważa Kuus, Komisja Europejska raportuje na temat danej polityki, ale to właśnie proces raportowania staje się częścią samej polityki, o której Komisja raportuje (Kuus, 2014: s. 124). Komisja Europejska zyskała decydujący głos w interpretowaniu działań politycznych, zarówno aktorów wewnątrz UE, jak i jej „sąsiadów” i „partnerów”. To od jej sposobu opisywania i raportowania zależy to, jak rozumiana jest np. demokracja, wolny rynek czy rządy prawa w państwach objętych EPS. W związku z tym stworzone przez Komisję instrumenty tej polityki: polityka warunkowości, *Action Plans*, jednostronny sposób raportowania, także formatują interpretację działań „sąsiadów” według wyobrażeń i koncepcji Komisji Europejskiej, a uznanie ich za oczywiste przez owych „sąsiadów” i „partnerów” jest wyrazem zasadniczej asymetrii relacji między UE a jej „sąsiadami”.

Proponowana analiza skupia uwagę na polityce warunkowości oraz na sposobach raportowania wynikających z *Action Plans* i podpisywanych przez Unię Europejską umów stowarzyszeniowych z sąsiadującymi z nią państwami. Zakłada się w niniejszym artykule, że działania i instrumenty stworzone przez Komisję Europejską dla EPS i PW wynikają z wyobrażeń dotyczących granic Europy i że ich analiza pozwoli pokazać przyczyny przyjęcia asymetrycznego modelu współpracy UE z jej najbliższymi sąsiedztwem.

Zasady polityki warunkowości – wywodzące się z rozszerzeń 2004/2007/2013 – ukształtowały model współpracy Unii Europejskiej z państwami objętymi EPS (Schimmelfennig, Sedelmeier 2004; Grabbe 2006; Sasse 2008; Schimmelfennig, Scholtz 2008; Lavenex 2011; Berh, Stivachtis 2016). UE oferowała swoim „sąsiadom” i „partnerom” różnego rodzaju koncesje i udogodnienia, stopniując przy tym *twardość* swoich formalnych i zewnętrznych granic. Granice między UE a jej sąsiedztwem mogły stać się bardziej *miękkie*, gdy „sąsiedzi” i „partnerzy” przyjmowali (również stopniowo) zasady i regulacje Unii Europejskiej. Jednocześnie od początku polityki sąsiedztwa perspektywa pełnego członkostwa dla „sąsiadów” i „partnerów” była bardzo niewyraźna, mimo że zakłada ona przyjęcie przez „sąsiadów” i „part-

nerów” dużej części dorobku prawnego UE – *aquis communautaire*. Dziś możliwość dalszego rozszerzenia UE wydaje się być zupełnie nierealna, zwłaszcza w obliczu kurczenia się UE po Brexicie.

Przy pomocy EPS i PW Unia Europejska znalazła sposób na ekspansję swoich zasad i regulacji w jej najbliższym sąsiedztwie, nie przedstawiając jednocześnie swoim „sąsiadom” i „partnerom” realnej perspektywy członkostwa (Domaradzki 2014a: 108–111). Dawało to Unii Europejskiej możliwość ingerencji w politykę wewnętrzną państw sąsiednich i wymuszenie przyjęcia przez nich jej własnego modelu politycznego, ekonomicznego i prawnego. Eksportowanie modelu UE w takiej formie poza jej granice silnie nawiązuje zatem do omawianego powyżej europejskiego dyfuzjonizmu i uniwersalizmu oraz było formą imperialnego zarządzania na odległość (*governing from a distance*). Jak podsumowują Christopher S. Browning i George Christou, Unia Europejska zbudowała takie relacje ze swoimi „sąsiadami” i „partnerami”, w których mają oni stać się „tacy jak my”, ale jednocześnie uznaje, że nie są oni „tacy jak my” (Browning, Christou 2010: s. 113).

W obliczu polityki warunkowości powstaje zatem kwestia sposobu uznania przez UE europejskiej tożsamości „partnerów” i „sąsiadów”. W ogromnym stopniu ostateczna ocena wdrożenia przez „partnerów” i „sąsiadów” zasad i regulacji UE zależy jednak od arbitralnej woli UE, aby uznać europejskie aspiracje państw objętych polityką sąsiedztwa. Rozumienie pojęcia „partnerstwa” zastosowanego w ramach polityki sąsiedztwa było sprzeczne z jego etymologicznym znaczeniem zakładającym pewną formę symetrii między stronami „partnerstwa”. W przypadku polityki sąsiedztwa przyjęte praktyki „partnerstwa” silnie faworyzują agendę UE. Jak konkludowała Merje Kuus, Komisja mówi „partnerom” co mają robić, a ci, jeśli chcą nadal uczestniczyć w grze, muszą to zrobić. (Kuus, 2014: 116). Polityka sąsiedztwa jest bowiem oparta na formule donator-beneficjent i na zasadzie eksportu unijnego modelu zarządzania poza granice UE. Powstałe wnioski, że polityka sąsiedztwa była pomyślana jako narzędzie do jednostronnego zaszczepienia „europejskości” swoim sąsiadom, co byłoby sprzeczne z ogólną formułą „sąsiedztwa” i „partnerstwa” zakładającą pewną formę symetrii we wzajemnych relacjach. Jak otwarcie przyznawał jeden z przedstawicieli Komisji Europejskiej, polityka sąsiedztwa służyła temu, aby „partnerzy połączyli tyle, ile mogą” (Kuus, 2014: s. 116). Agnieszka K. Cianciara konkluduje, że „[s]tosunki między Unią Europejską a państwami sąsiedzkimi mają z definicji charakter asymetryczny i hierarchiczny” (Cianciara 2014: s. 118). Unia Europejska w istocie narzuca im warunki współpracy.

W ramach logiki polityki warunkowości politycy, eksperci, urzędnicy Unii Europejskiej wyobrażali sobie UE, jako emanację całej Europy, która znajduje się w centrum świata politycznego i zarazem jako biegun przyciągający zewnętrzne otoczenie. Taki sposób myślenia wytworzył swoistą hierarchię: UE jako trzon i „idealna” Europa; Europa Środkowa (nowi członkowie UE po 2004/2007/2013 roku) jako bliższa „idealnej” Europie niż Europa Wschodnia (państwa objęte Partnerstwem Wschodnim), ale nadal w połowie drogi do „idealnej” Europy; Europa Wschodnia jako bliższa Europie i Europie Środkowej niż np. Bałkany, Rosja czy państwa północnej Afryki, itd. Taka gradacja jest oparta na myśleniu i wyobrażaniu sobie UE jako „w pełni europejskiego” centrum i esencji Europy a „sąsiadów” i „partnerów” jako „jeszcze nie w pełni europejskich”. Okazuje się, że zastosowanie takiej cywilizacyjnej skali miało zatem kluczowe znaczenie dla tworzenia EPS. Taka hierarchia wytworzyła określone formuły tożsamości europejskiej i dała podwaliny tej polityce. Należy więc zwrócić uwagę na to, że w ten sposób działania podejmowane w ramach tej polityki wytworzyły mechanizmy jednoczesnej ekskluzji i inkluzji względem sąsiadów UE.

EPS przewiduje, że podstawowym instrumentem jej współpracy z „sąsiadami” i „partnerami” są „Action Plans” oraz umowy stowarzyszeniowe. W ich ramach UE nakreśla dla nich plany reform politycznych, społecznych i ekonomicznych. Komisja Europejska oraz wysoki przedstawiciel Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa prezentowali coroczne „ENP Progress Reports”, w których oceniano postępy każdego z poszczególnych państw pod kątem stopnia realizacji celów przyjętych w „Action Plans” i umowach stowarzyszeniowych. Warto przypomnieć, że umowy stowarzyszeniowe były także częścią procesu wschodniego rozszerzenia UE, ale różniły się od obecnie stosowanych w polityce sąsiedztwa (Domaradzki 2014b: s.301–320).

Analiza tych dokumentów wskazuje, że „sąsiedzi” i „partnerzy” UE są w raportach postrzegani poprzez stopniowanie ich „europejskości”. Granice Europy po raz kolejny okazują się być *miękkie* bez wyraźnego rozróżnienia na wewnątrz-zewnątrz. W „Actions Plans” i corocznych raportach ewaluacyjnych widać, że przyjmowanie konkretnych rozwiązań instytucjonalnych lub prawnych UE (często wprost dużej części *acquis communautaire*) przez „sąsiadów” i „partnerów” jest *implicite* powiązane z nabywaniem przez nich większej (stopniowalnej) tożsamości europejskiej. Przesuwanie na skali oceny stopnia „europejskości” jaki osiągają „sąsiedzi” i „partnerzy” w kolejnych latach funkcjonowania polityki sąsiedztwa jest więc wprost zależne od stopnia przyjęcia przez nich owych „zasad i regulacji” Unii Europejskiej. „Sąsiedzi” i „partnerzy”

są zatem oceniani przez UE na skali – europejski vs. nieeuropejski, demokratyczny vs. niedemokratyczny. Określając ich w ten sposób, Unia Europejska przywłaszcza sobie koncept Europy, mimo, że część „sąsiadów” i „partnerów” należy do geograficznej przestrzeni Europy. Na przykład, w umowie stowarzyszeniowej Unii Europejskiej z Ukrainą, oczekiwania wdrożenia przepisów dotyczących wolności wypowiedzi i zgromadzeń są określane, jako przyjęcie „najlepszych europejskich praktyk”, a nie najlepszych praktyk Unii Europejskiej (EU-Ukraine Association Agenda, 2013). W ten sposób poszczególne rozwiązania polityczne, społeczne i ekonomiczne stają się „praktykami europejskimi”, co wyklucza, jako politycznie prawomocne, wszelkie praktyki „sąsiadów” i „partnerów” z wyobrażanej przez UE przestrzeni Europy. Komisja Europejska stopniuje pozycję „sąsiadów” oraz „partnerów” poprzez ocenianie ich postępów i wskazuje, że stają się oni w danym momencie bardziej lub mniej „europejscy” albo „demokratyczni”. Często jednak – co widać na przykładzie Ukrainy – ogranicza się to do retorycznych deklaracji ze strony UE bez realnego wpływu na działania partnerów (Domaradzki, Kushnir 2013). W ten sposób widać, jak poszczególne instrumenty polityki sąsiedztwa wyrastają z pierwotnych założeń dotyczących granicy między Europą a nie-Europą oraz między Europą a Europą Wschodnią oraz jak podtrzymują one reżim *miękkich i twardych* granic stosowany przez Unię Europejską.

Podsumowanie

Europejska Polityka Sąsiedztwa oraz Partnerstwo Wschodnie zmieniają rozumienie granic w Europie. Jak dowodzą w tym artykule, polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej wskazuje na istnienie niejednoznacznego rozumienia granic, bez zdecydowanego odgraniczenia wnętrza i zewnątrz. Takie rozumienie granic Europy przez UE legło u podstaw polityki sąsiedztwa i ostatecznie wpłynęło – jak można argumentować – na niską efektywność tej polityki. Wydaje się, że oddziaływanie Unii Europejskiej na państwa sąsiednie było niewielkie ze względu na zastosowanie przez UE *polityki warunkowości*, opartej na założeniu eksportowania własnego modelu politycznego i społecznego poza swoje granice bez jednoczesnej realnej obietnicy członkostwa w UE. W efekcie, polityka warunkowości oraz praktyki monitorowania i raportowania „postępów” przez „sąsiadów” były sprzeczne z etymologicznym znaczeniem „partnerstwa” zakładającego symetrię między jego stronami. Logika *polityki warunkowości* Unii Europejskiej oraz przyjęty model monitorowania były z założenia asymetryczne,

bowiem opierały się one na systemie bodźców i kar dla „partnerów”, przy czym wyraźny priorytet uzyskiwały interesy UE względem interesów państw sąsiednich. Ponadto, były one oparte o praktyki stopniowania „europejskości” przez UE względem państw objętych polityką sąsiedztwa. W rezultacie, w ramach polityki sąsiedztwa wraz z logiką polityki warunkowości przyjęcie przez sąsiednie państwa zasad i regulacji UE zostało połączone z kwestią jednostronnego nadawania im bardziej „europejskiej” tożsamości przez Unię Europejską.

Bibliografia

- BIALASIEWICZ Luiza, DAHLAM Carl, APUZZI Gian Matteo, et al (2009), *Interventions in the new political geographies of the European 'neighborhood'*. „Political Geography”, nr 28(2).
- BEHR Hartmut (2010), *The European Union in the legacies of imperial rule? EU accession politics viewed from a historical comparative perspective*, „European Journal of International Relations”, nr 13(2).
- BEHR Hartmut, STIVACHTIS Yanis (2016), *Revisiting the European Union as Empire*, London & New York.
- BEREZIN Mabel, SCHAIN Martin (red.) (2003), *Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, Baltimore.
- BRAGUE Remi (2012), *Europa. Droga rzymska*, Warszawa.
- BROWNING Christopher S., CHRISTOU George (2010), *The Constitutive Power of Outsiders: The European neighbourhood policy and the eastern dimension*, „Political Geography”, nr 29.
- BLUNT James M. (2000), *Eight Eurocentric Historians*, New York.
- BOROCZ Josef, KOVACS Melinda (2001), *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*, Telford.
- BOROCZ Josef, SARKAR Mahua (2005), *What is the EU?*, „International Sociology”, nr 20(2).
- CIANCIARA Agnieszka K. (2014), *Partnerstwo Wschodnie 2009-2014*, Warszawa.
- CIANCIARA Agnieszka K. (2016), *Stability, security, democracy: explaining shifts in the narrative of the European Neighbourhood Policy*, „Journal of European Integration”, nr 1(39).
- CHARLEMANGE, „The Economist”, 20 września 2014.

- CHRISTIANSEN Thomas, PETITO Fabio, TONRA Ben (2000), *Fuzzy politics around fuzzy borders: the European Union's 'near abroad'*, "Cooperation and Conflict", nr 35(4).
- CLARK Julian RA., JONES Alun R. (2011), *The spatialising politics of European political practice: transacting 'Eastness' in the European Union*, „Environment and Planning D: Society and Space”, nr 29(2).
- CELATA Filippo, COLETTI Raffaella (red.) (2015), *Neighbourhood Policy and the Construction of the European Borders*, London.
- CREMONA Marise, HILLION Christophe (2006), *L'Union fait la force? potential and limitations of the European neighbourhood policy as an integrated EU foreign and security policy*, "EUI Working Paper LAW", nr (39).
- CZAPUTOWICZ Jacek (2015), *Zastosowanie konstruktywizmu w studiach europejskich*, Warszawa.
- DAHL Martin (2016), *Europejski kryzys imigracyjny i jego konsekwencje dla Republiki Federalnej Niemiec – aspekty polityczne, społeczne i gospodarcze*, „Studia Polityczne”, nr 4(44).
- DELANTY Gerard (1995), *Inventing Europe*. Basingstoke.
- DELANTY Gerard (2006), *Borders in a changing Europe: dynamics of openness and closure*, „Comparative European Politics”, nr 4(2/3).
- DELANTY Gerard (2013), *Formations of European Modernity. A Historical and Political Sociology of Europe*, New York.
- DELANTY Gerard, RUMFORD Chris (2005), *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. London.
- DIEZ Thomas (2004), *Europe's others and the return of geopolitics*, „Cambridge Review of International Affairs”, nr 17(2).
- DIEZ Thomas (2006), *The paradoxes of Europe's borders*, „Comparative European Politics” nr 4(2/3).
- DOMARADZKI Spasimir (2014a), *Kres EPSu*, „Respublica”, nr 1(215).
- DOMARADZKI Spasimir (2014b), *Cena umowy stowarzyszeniowej. Między interesem Polski, Unii Europejskiej, Polski i przyszłością Ukrainy*, w: Katarzyna Czornik, Miron Łakomy, Mieczysław Stolarczyk (red), *Dylematy polityki zagranicznej Polski na początku XXI wieku*. Katowice.
- DOMARADZKI Spasimir, KUSHNIR Ostap (2013), *The EU-Ukraine Relations Through the Prims of Human Rights: Tymoshenko Case*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna”, nr 4(43).

- EU-UKRAINE ASSOCIATION AGENDA to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement (2013), the EU-Ukraine Cooperation Council, Luxembourg, 24.06.2013.
- FAVELL Adrian, GUIRAUDON Virginie (2011), *Sociology of the European Union*, London.
- FISZER Józef (2012), (red.) *Europejska Polityka Sąsiedztwa*, Warszawa.
- GEOFFREY Edwards (2008), *The construction of ambiguity and the limits of attraction: Europe and its neighbourhood policy*, „Journal of European Integration”, nr 30(1).
- GHAZARYAN Narine (2014), *The European Neighbourhood Policy and the Democratic Values of the EU*, Oxford.
- GRABBE Heather (2006), *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central And Eastern Europe*, New York.
- HABETS Ingrid (2014), *Alternative prospects for the eastern partnership countries*, „European View”, nr 13(1).
- HAGEN Joshua (2003) Redrawing the imagined map of Europe: the rise and fall of the “center”. „Political Geography”, nr. 22(5).
- KOMISJA EUROPEJSKA (2003), Komunikat Komisji: *Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*, COM (2003) 104 final, Bruksela, 11.03.2003.
- KOROSTELEVA Elena A. (2012a), *Eastern Partnership: A new Opportunity for the Neighbours?*, London.
- KOROSTELEVA Elena A. (2012b), *The European Union and its Eastern Neighbours: Towards a more Ambitious Partnership?*, London.
- KRAMSCH Olivier T. (2011), *Along the borgesian frontier: excavating the neighbourhood of “Wider Europe”*, „Geopolitics”, nr 16(1).
- KUUS Merje (2014), *Geopolitics and Expertise: Knowledge and Authority in European Diplomacy*. Oxford.
- LAVENEX Sandra (2011), *A governance perspective on the European neighbourhood policy: integration beyond conditionality?*, „Journal of European Public Policy”, nr 15(6).
- MOISIO Sami (2007), *Redrawing the map of Europe: spatial formation of the EU's eastern dimension*, „Geography Compass”, nr 1(1).
- NEWMAN David, PAASI Anssi (1998), *Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography*, „Progress in Human Geography”, nr 22(2).

- OLSZEWSKI Paweł (2011), *Wymiary Europejskiej Polityki Sąsiedztwa jako wyraz unijnej geopolityki*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna”, nr 1-2 (32-33).
- OUTHWAITE William (2008), *European Society*, Cambridge.
- OUTHWAITE William (2016), *Europe Since 1989. Transitions and transformations*, London & New York.
- PACHOCKA Marta (2015), *The European Union and International Migration in the Early 21st Century: Facing the Migrant and Refugee Crisis in Europe*, w: E. Latozsek et.al. (red.), *Facing Challenges in the European Union. Rethinking EU Education and Research for Smart and Inclusive Growth (Eulnteg)*, Warszawa.
- PACHOCKA Marta (2016), *The European Union in times of migrant and refugee crises*, w: V. Beniuc, L. Rosca (red.), *Peculiarities of development in a globalized world economy*, Chisinau.
- PISKORSKA Beata (2013), *Nie tylko miękka siła: Unia Europejska jako aktor w dziedzinie bezpieczeństwa europejskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych”, nr 3(41).
- PISKORSKA Beata (2008), *Wymiar wschodni polityki Unii Europejskiej*, Toruń.
- PRODI Romano (2002), *A Wider Europe – a Proximity Policy as the Key to Stability*, (SPEECH/02/09/619), 6th ECSA – World Conference, Brussels.
- RATKA Edmund, SPAISER Olga A. (red) (2012), *Understanding European Neighbourhood Policies. Concepts, Actors, Perceptions*, Baden-Baden.
- RUMFORD Chris (2008), *Cosmopolitan Spaces: Europe, Globalization, Theory*, New York.
- RUMFORD Chris (red.) (2009), *The SAGE Handbook of European Studies*, London.
- SASSE Gwendolyn (2008), *The European neighbourhood policy: conditionality revisited for the EU's eastern neighbours*, „Europe-Asia Studies”, nr 60(2).
- SCHIMMELFENNIG Frank, SCHOLTZ Hanno (2008), *EU democracy promotion in the European neighbourhood*, „European Union Politics”, nr 9(2).
- SCHIMMELFENNIG Frank, SEDELMEIER Ulrich (2004), *Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe*, „Journal of European Public Policy”, nr 11(4).
- SAID Edward (2005), *Orientalizm*, Poznań.
- STRATH BO (red.) (2000), *Europe and the Other and Europe as the Other*, Brussels.
- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2011), *Trzy oblicza unijnych granic. Polityka granic zewnętrznych Unii Europejskiej*, Warszawa.
- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2006), *Terytorium i granica polityczna w Europie*, „Civitas”, nr 9.

- WALTERS William, HAAHR Jens Henrik (2011), *Rządzenie Europą. Dyskurs, urządzenie i integracja europejska*, Warszawa.
- WHITMAN Richard G, WOLFF Stefan (2010), *The European Neighbourhood Policy in Perspective: Context, Implementation and Impact*. London.
- WOLFF Larry (1994), *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford.
- ZAIOTTI Robert (2007), *Of friends and Fences: Europe's neighbourhood policy and the 'gated community syndrome'*, „Journal of European Integration”, nr 29(2).
- ZIELONKA Jan (2001), *How new Enlarged borders will reshape the European Union?*, „JCMS: Journal of Common Market Studies”, nr 39(3).
- ZIELONKA Jan (2006), *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford.
- ZIELONKA Jan (2013), *Europe's new civilizing missions: the EU's normative power discourse*, „Journal of Political Ideologies”, nr 18(1).